

Harré „emociológiája” és a kognitív nyelvészet érzelemfelfogása

---

Kövecses Zoltán

ramot azonban a megfelelő nyelvészeti háttér hiányában nem tudja teljességgel valóra váltani. Ebben rejlik fő gyengesége.

Az „érzelemfogalmak” természetéről számos elmélet létezik a mai megismeréstudományon belül is, ezen elméletek egyike a Rom Harré által „emocionológiának” nevezett felfogás. Jómagam az utóbbi tizenöt évben egy olyan koherens és átfogó elmélet kialakításán dolgoztam és dolgozom ma is, amely a kognitív nyelvészet (egyik változata) felől közelíti meg az érzelemfogalmak természetének kérdését. Az alábbiakban ezzel az általam kidolgozott felfogással vetem össze Harré itt közölt gondolatait. Mint látni fogjuk, a kognitív nyelvészeti alapú megközelítés számos ponton hasonlít Harré emocionológiájára és szimpatizál vele, néhány jelentős kérdésben azonban különbözik is tőle. Az alapvető hasonlóság abban áll, hogy mindkét megközelítésben meghatározó szerepet tölt be a nyelv az érzelemfogalmak természetének tanulmányozásában. Az emocionológia erősen nyelvi-szemantikai orientáltságú program, ezt a döntően nyelvi-szemantikai prog-

1. AZ ÉRZELMEKKEL KAPCSOLATOS SZÓKÉSZLET A KÜLÖNBÖZŐ NYELVEKBEN

Harrénak az az egyik fő gondolata, hogy a különböző nyelvek egymástól eltérő szókészlettel rendelkeznek az érzelmek terén. Mint látni fogjuk, a Harré által képviselt diszkurzív pszichológia szempontjából igen fontos, hogy teljes érzelmi szókészleteket vizsgáljunk meg egy-egy nyelven belül. Felmerül az a kérdés, hogy mit ért Harré, és mit kell általában értenünk az érzelmekkel kapcsolatos szókészleten. Dolgozatában a következő példákat találjuk: *szorongás, öröm, düh, bánat, bosszúság, unalom, zavar, féltékenység*. Ezek nyilvánvalóan csak kiragadott példák. Ugyanakkor azonban jól mutatják azt, hogy Harré elsősorban milyen jellegű szavakat ért érzelmeket leíró szavakon. Először: főként olyan szavakat, amelyeket a leggyakrabban használunk egy-egy érzellemmel kapcsolatosan. Másodsor: a felsorolt szavak mindegyike olyan, amit első megközelítésben szó szerintiként (vagyis nem metaforikusként) jellemezhetnénk. Harmadsor: a szavak mindegyike más és más érzelmet jelöl meg. Vagyis az a kép, melyet Harré az érzelmekkel kapcsolatos szókészletről fest jelen dolgozatában, azt sugallja, hogy ez a szókészlet a különböző érzelmekre utaló, nem metaforikus és nagy gyakorisággal használt szavak gyűjteménye. Harré számára (legalábbis az itt vizsgált dolgozatában) az, hogy mit értünk érzelmeken, azt jelenti, hogy ezzel a néhány tucat szóval (*düh, öröm, félelem, szomorúság, unalom* stb.) milyen „nyelvi játékokat” ját-

szünk az általa felsorolt négy kritérium alapján. Ez az „emocionológia” szempontjából különösen azért válik fontossá, hogy kimutathassa az egymásnak durván megfelelő érzelmek (például a magyar *düh* és hozzávetőleges kínai megfelelője, a *nú*) esetében a különböző nyelvekben-kultúrákban megtalálható különbségeket.

Harré itt közölt dolgozata azonban némiképp félrevezető az emocionológia programja tekintetében. Harré világosan látja, hogy egy-egy érzelmi tartományon belül nemcsak egy, hanem több „nyelvi játék” is játszható. Tehát nemcsak egy-egy szó helyes használatát kell vizsgálnunk, hanem egy azonos érzelmen belül is többét. Ez a gondolat jelenik meg Harré egy másik, a „társadalmi konstrukciós” megközelítést bemutató dolgozatában, amikor ezt írja:

Ahelyett, hogy azt kérdezzük, „Mi a düh?”, jobban tennénk, ha azt kérdeznénk, „Hogyan használjuk valójában a *düh* szót és más, köréje csoportosuló kifejezéseket ebben vagy abban a kulturális miliőben vagy helyzetben?” (Harré 1986: 5).

Az idézetből számunkra jelenleg az a rész fontos, amelyben Harré a „*düh* szóról és más, köréje csoportosuló kifejezésekről” beszél. Vagyis az emocionológiát úgy kell elképzelnünk, hogy az egyetlen érzelem esetében is számos „nyelvi játékot” vizsgál, melyet számos nyelvi kifejezés tesz lehetővé egy érzelmen belül is. Más kérdés az, hogy ezt az elképzelést sem a Harré által művelt emocionológia, sem általában a társadalmi konstrukciós irányzat más képviselői nem valósítják meg, hanem megmaradnak csupán egy-egy érzelmi kulcsszó (mint *düh*, *félelem* stb.) elemzésénél a Harré által javasolt módon. Ennek azonban, úgy vélem, több, az elmélet számára negatív következménye van. Ezekre a dolgozatban még visszatérek.

Valóban, hány „nyelvi játékot” játszunk egy-egy érzelem esetében? Egyszerűbben fogalmazva, hány nyelvi kifejezést használunk érzelmeinkkel kapcsolatosan? Igen sokat. A dühvel kapcsolatosan az angolban legalább százötven kifejezés áll a beszélők rendelkezésére (Lakoff–Kövecses 1987), a szerelem esetében pedig mintegy háromszáz (Kövecses 1988). Az angol nyelvre vonatkozó tanulmányaim alapján (például Kövecses 1986, 1990, 1991a, 1993) az egyes érzelmeken belül végezhető „nyelvi játékok” száma igen magas, az alapvető érzelmek esetében (mint például a *düh*, *félelem*, *öröm*, *szomorúság*, *szerelem*) szinte mindig száz fölött van. Nincs okunk kételkedni abban, hogy ez a szám más nyelvek esetében is hasonló lehet (például a kínai vonatkozásában lásd King 1989 vagy Ning Yu 1995). Természetesen, a rendelkezésre álló „nyelvi játékok” száma nagymértékben függ attól, hogy egy-egy kultúrában mennyire játszik fontos szerepet egy-egy érzelem (vagyis az, hogy – Levy kifejezésével élve (Levy 1973) – egy érzelem mennyire túltudatosított [hypercognized] vagy alultudatosított [hypocognized] egy adott kultúrában).

2. AZ ÚN. „KÉPES KIFEJEZÉSEK” SZEREPE

„Képes kifejezéseken” egyszerűen metaforákat és metonímiákat értek. Ha megvizsgáljuk azt a több száz szót és kifejezést, amely mondjuk, az angolban és a magyarban áll a beszélők rendelkezésére az érzelmekkel kapcsolatosan, azt találjuk, hogy ezek túlnyomó része „képes kifejezés”. *Forrunk a dühtől, reszketünk, mint a nyárfalevél, égünk a vágtyól, szabad utat engedünk érzelmeinknek*, vagy éppenséggel *visszafogjuk őket, a boldogság eláraszt*, és a halál híre *lesújt* minket, *felfuvalkodottak* lehetünk, a remény *sugara éltethet* minket, *lóghat az orrunk*, és *repeshetünk az örömtől* stb. Az ilyen és ezekhez hasonló kifejezések szerepe Harré vizsgált cikkében nem válik világossá, és az általa képviselt irányzat más képviselői sem tulajdonítanak jelentőséget elemzésüknek. A „képes kifejezések” elhanyagolásával azonban a társadalmi konstrukcionista irányzatok a „második kognitív forradalom” egyik nagy vívmányát hagyják kiaknázatlanul, nevezetesen azt az észrevételt, hogy

a metafora és általában a képes beszéd az egyik legfontosabb módja annak, ahogy az emberi kognitív-konceptuális apparátus társadalmi, politikai, pszichológiai, érzelmi, vagyis nem fizikai realitásokat, világokat teremt (lásd például Lakoff–Johnson 1980; Lakoff 1993). Gondoljunk csak példaként az *alap* és a *felépítmény* fogalmakra a marxi társadalomelméletben (Rigotti 1995), amely a „társadalom mint ház” metaforára épül, az üzenetek *küldésére és vételére* a kommunikációelméletben (Reddy 1979), amely a „kommunikáció mint tárgyak küldése egyik tartályból a másikba” metaforára épül vagy az emberi elme komputer és más analógiákon alapuló elméleteire (Sternberg 1990), amely a „szellem mint komputer” metaforára épül stb.

A megismeréstudomány és a kognitív nyelvészet egyik domináns irányzatában (Gibbs 1994; Johnson 1987; Lakoff 1987) a metaforák és metonímiák nem egyszerűen nyelvi kifejezések, hanem főként és elsősorban fogalmi, gondolati struktúrák, vagyis nem a nyelv szintjén, hanem gondolati-fogalmi szinten működnek, és a nyelvi kifejezések formájában csak megjelennek. Jómagam számos tanulmányban foglalkoztam azzal, hogy az érzelemfogalmak milyen metaforikus és metonimikus módokon „konstruálódnak”, vagyis azzal a kérdéssel, hogy milyen (kulturánként esetleg eltérő) „képes beszéd” segítségével épülnek föl a különböző érzelemfogalmak (lásd például Kövecses 1986, 1990, 1991b, 1994, 1995d).

Bár Harré itt tárgyalt dolgozatában egyáltalán nincs szó a metaforákról és ezek szerepéről, egy másik, már említett tanulmányában azonban érinti a kérdést – megint csak programként megfogalmazva ezt az emocionológia számára. Ezt írja:

... azt is mondjuk, hogy valaki *felívalkodott* vagy *dagad a büszkeségtől*. Ezeket a metaforákat talán a nevetséges egy túlzó vagy végletes megnyilatkozásban található elemére vezethetjük vissza. A kérdés további kutatást érdemel. Ugyanezt mondhatjuk a reményről is, amely szintén merít a metaforák egy sajátos csoportjából, mint az *árad*, *feltámad* és más hasonlóké (Harré 1986: 9).

Vagyis Harré érzi, hogy a metaforikus kifejezések további kutatást igényelnek, mert fontosak lehetnek egy konstruktivista érzelemelmélet számára, de a metaforák relevanciájának gondolata a konstruktivista elméletekben nincs sem kellőképpen kifejtve, sem részletes esettanulmányokban bemutatva. Ebben a tekintetben azok a kognitív nyelvészek az igazi konstruktivisták, akik Lakoff és Johnson metaforaelméletéből (Lakoff–Johnson 1980) kiindulva foglalkoznak az érzelmekekkel. Ennek az elméletnek a talaján állva lehet azt állítani, hogy az érzelemfogalmak metaforák által létrehozott kognitív konstrukciók. Annak technikai részleteivel nem untatom az olvasót, hogy az érzelemfogalmak mint metaforák által létrehozott fogalmi alakzatok hogyan jönnek létre az egyes kultúrákban. Elég itt annyit elmondani, hogy például az angol nyelvi anyag alapján úgy tűnik, hogy az angolul beszélők elsősorban valamilyen konkrét ERŐKÉNT* fogják fel az érzelmekek. Ez az erő lehet emberi erő (AZ ÉRZELEM MINT ELLENFÉL), állati erő (AZ ÉRZELEM MINT VADÁLLAT), fizikai erő (AZ ÉRZELEM MINT MÁGNESES/GRAVITÁCIÓS ERŐ), természeti erő (EZ ÉRZELEM MINT ÁRADAT/VIHAR), az emberi érzékszerveket vagy gondolkodást befolyásoló erő (AZ ÉRZELEM MINT ÖRÜLET/MÁMOR) stb. Vagyis az érzelmekek a hétköznapi emberek (tehát a nem szakértők) mindennapi elképzelései szerint olyan erők, melyek a tudatos éntől függetlenül lépnek föl bizonyos okok hatására, és melyeket a legtöbb érzelem esetében kontroll alatt kell tartani. A metaforák szerepe és jelentősége tehát abban van, hogy az érzelmekek egy bizonyos modelljét hozzák létre. Az érzelemfogalmak tanulmányozásának ez az aspektusa a Harré által képviselt irányzatból szinte teljesen hiányzik, vagy csak programszerűen megfogalmazva van jelen.

---

* A továbbiakban kis kapitálisokkal jelölöm a metaforikus fogalmakat, megkülönböztetésül az ezeket kifejező nyelvi kifejezésektől, melyek dőlt betűvel vannak szedve.

3. KOGNITÍV MODELLEK

Amikor azt mondjuk, hogy a metaforák egy bizonyos érzelemmodellt hoznak létre (vagyis az érzelmeknek egy bizonyos felfogását nyújtják), akkor tulajdonképpen olyan fogalmi alakzatok létrehozásáról beszélünk, melyeket a kognitív pszichológiában, az antropológiában és a nyelvészetben „sémának”, „forgatókönyvnek” vagy „idealizált kognitív modellnek” hívnak. Az angol nyelvben használt nyelvi adatok alapján az érzelmekre vonatkozó kognitív modellek világosan több szakaszra tagolódnak. Az érzelem, vagyis pontosabban az *emotion* fogalmának generalizált kognitív modellje a következőképp adható meg (Kövecses 1990: 11. fejezet alapján). (A modellben az ÉRZELEM MINT ERŐ metafora szempontjából fontos és/vagy az általa létrehozott jellemzőket adom meg, kihagyva számos, a teljes érzelemfelfogás szempontjából releváns mozzanatot.)

0. Neutrális érzelmi állapot

A szubjektum (S) nyugodt.

1. Ok

Valami történik S-sel.

Az esemény hirtelen és erős hatásként éri S-t.

Létrejön az érzelem.

S az érzelem létrejöttét tekintve passzív.

2. Az érzelem

Az érzelem erőként hat S-re.

Az érzelem része egy vágy, amely arra készíti S-t, hogy hajtson végre egy cselekvést.

S tudja, hogy a cselekvés társadalmilag veszélyes és/vagy nem elfogadható.

A cselekvés kielégítheti az érzelemben foglalt vágyat.

Az érzelem intenzitás szintje magas; közel van ahhoz a szinthez, melyet S már nem tud kontroll alatt tartani.

3. Az érzelem kontrollja

S tudja, hogy kötelessége nem engedelmesskedni az érzelemnek, nem végrehajtani a cselekvést.

S ellenérőt használ, hogy megakadályozza a cselekvés megtörténését.

Az érzelem mint erő azonban az S által kontrollálható szint fölé emelkedik.

4. Kontrollvesztés

S többé nem képes kontrollálni a rá ható erőt.

Az érzelem ereje arra készíti S-t, hogy hajtsa végre a cselekvést.

5. Cselekvés

S végrehajtja a cselekvést.

S nem felelős a cselekvés megtörténtéért, mivel csak egy nála nagyobb erőnek engedelmesskedik.

Az érzelmi vágy kielégül.

Az érzelem megszűnik.

0. Neutrális érzelmi állapot

S újra nyugodt.

Úgy vélem, a fenti idealizált érzelemmodell alapján talán már jobban érthető az, hogy a metaforák hogyan hoznak létre egy bizonyos érzelemfelfogást. Ha az érzelmeket nem konkrét erőkként fognánk fel, nehezen lenne elképzelhető, hogy a fenti modell legyen az euró-

pai kultúrkör uralkodó nem tudományos érzelmelfogása. A leírt modell létezését, vagyis „pszichológiai realitását” a nyelvi adatokon kívül szociálpszichológiai kísérletek is alátámasztják (lásd Parrott 1995).

Az érzelmek fent megadott, idealizált kognitív modellje voltaképpen az érzelmek „prototípusát” írja le – a prototípus szónak abban az értelmében, ahogy azt Eleanor Rosch, a kognitív pszichológia egyik vezéralakja használja. Minél közelebb állnak az egyes érzelmek az érzellem fent ábrázolt felfogásához, annál inkább ítéljük őket az érzelmek legjobb példáinak, vagyis prototipikusnak (mint a dühöt, félelmet, örömet és szomorúságot), és fordítva: minél távolabb vannak ezen elképzeléstől, annál kevésbé tartjuk őket az érzelmek jó példáinak (mint a büszkeséget, reményt vagy tiszteletet). (Erről bővebben lásd Kövecses 1990: 11. fejezet.) Ugyanez áll az egyes specifikus érzelmekre is. A düh, félelem, öröm, büszkeség, szerelem stb. a fenténél specifikusabb idealizált kognitív modellek segítségével adható meg, melyek az adott érzellem legjobb példáját (prototípusát) jelenítik meg (lásd Kövecses 1990). Ezekről azonban minden érzellem esetében sokféleképpen térhetünk el oly módon, hogy változatos formákban ugyan, de még mindig az adott érzellem különböző eseteiről legyen szó. Ezek az egyes érzelmek kevésbé prototipikus esetei vagy példái, melyeket különböző „nyelvi játékokkal” játszunk – sokszor metaforikus nyelvi kifejezések segítségével (lásd például Lakoff és Kövecses 1987; Kövecses 1986, 1988, 1990, 1991a, b). Harré érzelmeleméletében elsiklik az a tény, hogy a metaforák konstruálhatják mind prototipikus, mind nem prototipikus érzelmemmodelljeinket. Ez az elképzelés, bármennyire radikálisnak tűnik is, még tovább vihető. Tulajdonképpen még azt is állíthatjuk, hogy nincs semmi az érzelmek konceptualizálásában, ami nem metaforikus vagy metonimikus. Györi (megjelenés alatt) megmutatja, hogy az angol, német, orosz vagy magyar nyelv olyan, ma már szó szerinti jelentésűnek vett szavai, mint például az *anger*, *grief*, *happy* (angol), *rad*, *gore*, *ljubov* (orosz), *Hass*, *Zorn*, *Strach* (német), *düh*, *méreg*, *szerelem*, *szomorú*, mind ma is élő fogalmi metaforákon és metonimiákon alapulnak.

Ha megvizsgáljuk az érzellem fogalmával vagy más érzelme fogalmakkal társított idealizált kognitív modellek tartalmát, nagyfokú átfedést találunk köztük és a Harré által javasolt érzelmeszabályok között. Harré szerint az érzelmekkel kapcsolatos szavak helyes használata során az emberek a különböző kultúrákban bizonyos „helyi szabályoknak” engedelmessé válnak (ha helyesen használják ezeket a szavakat). A szabályok négyfélék: (1) fizikai érzések, (2) testi megnyilvánulások, (3) kognitív ítéletek és (4) morális ítéletek és az ezeknek megfelelő társadalmi cselekvések. Bár ezt helyhiány miatt az *emotion* kognitív modelljének bemutatásakor nem érzékeltettem (de lásd Kövecses 1990), Harré négy szabálya jól körvonalazhatóan helyezhető el a fenti, mindennapi érzelmemmodellben. A fizikai érzések és a testi megnyilvánulások a kognitív modell második szakaszában találhatók, ahol a szubjektum bizonyos fiziológiai és viselkedésbeli reakciókat produkál egy bizonyos eseményre; a kognitív ítéletek az első szakaszban találhatók, ahol bizonyos eseményeket a szubjektum valamilyen módon megítél, és ezáltal valamilyen érzelmi állapotba kerül; a morális ítéletek az első és a harmadik szakaszban találhatók, amelyekben az eseményeket, illetve az érzelmet magát (annak kontrollálásának szükségességét) a szubjektum a helyi morális kód alapján ítéli meg; és végül a társadalmi cselekvések az ötödik szakaszban találhatók, amelyben a szubjektum egy vagy több, az érzelmenek megfelelő társadalmi cselekvést hajt végre. Tehát a kognitív modellek és az emocionológia szabályai nagyjából ugyanazt a tartalmat fedik. Fontos látnunk itt azt, hogy mind a kognitív modellek, mind Harré szabályai a mindennapi – és nem a tudományos – megértés szintjén működnek, vagyis mindennapi ismereteinket tükrözik. Feltételezhetjük, mivel a szabályok a mindennapi nyelvhasználat vizsgálata során kerülnek felszínre, hogy Harré és az emocionológia számára nincs igazán különbség a mindennapi és a tudományos érzelmelfogás között. (A kettő viszonyáról a kognitív nyelvészet szempontjából lásd Kövecses 1994.)

4. RELATIVIZMUS KONTRA UNIVERZALITÁS

Az emociológia, illetve szélesebben a társadalmi konstrukcionizmus egyik fő gondolata az, hogy a különböző nyelvekben-kultúrákban játszott „nyelvi játékok” még az egymásnak durván megfelelő szavak esetében is igen eltérőek. Vagyis, ahogy ezt Harré több helyen is kiemeli dolgozatában, az érzelmeknek kultúránként eltérő szókészletei vannak, sőt az érzelmek maguk is kultúránként eltérőek (lásd Harré 1986: 10).

Két kérdés merül fel: (1) Melyek azok a fogalmi metaforák, amelyek univerzálisak (vagy közel univerzálisak), és melyek azok, amelyek nyelvspecifikusak (vagy kultúraspecifikusak)? (2) Előre látható-e, hogy mely fogalmi metaforák univerzálisak? Rendelkezünk-e valamilyen támponttal annak megítéléséhez, hogy melyik fogalmi metafora univerzális, illetve nyelvspecifikus, és melyik nem?

Ezekkel a kérdésekkel a kognitív nyelvészet gyakorlatilag még nem foglalkozott, pedig valószínű, hogy ezek a megismeréstudomány legérdekesebb problémái közé tartoznak. Az első kérdés eldöntése empirikus módon történhet. Vagyis meg kell vizsgálni nyelvről nyelvre, hogy egy adott fogalmi metafora létezik-e az adott nyelvekben. Ez nem csekély feladat, különösen, ha több száz metaforával akarjuk ezt megtenni a világon ma használt több ezer nyelvben. A második kérdést csak akkor kezdhetjük el megválaszolni, ha legalább egy fogalmi metafora univerzalitásáról (vagy legalábbis közel univerzalitásáról) megbízható empirikus adataink vannak. Ebben az esetben elkezdhetünk hipotéziseket felállítani arra nézve, hogy egyes fogalmi metaforák miért univerzálisak (vagy közel univerzálisak).

Az érzelmekkel – és különösen a dühvel – kapcsolatos metaforák tanulmányozása során alkalmam volt összevetni a düh és megfelelői fogalmi metaforáit egymástól radikálisan eltérő nyelvekben és kultúrákban (Kövecses 1995a, b, c). Az e szempontból részletesen megvizsgált nyelvek-kultúrák az angol, a magyar, a japán és a kínai voltak. Ezenkívül rendelkezésre állnak bizonyos adatok a Szenegálban és Gambiában használt wolof nyelvből, valamint a tahiti kultúrából is. A dühvel kapcsolatos fogalmi metafora, amely valamilyen formában mindegyik említett nyelvben megtalálható, a következő: A DÜH TARTÁLYBAN LÉVŐ NYOMÁS (ANGER IS PRESSURE IN A CONTAINER). Az alábbiakban csak néhány példával illusztrálom a különböző nyelvekben található A DÜH MINT TARTÁLYBAN LÉVŐ NYOMÁS metaforát. A téma elméleti keretekben történő részletes kifejtését másutt végeztem el (Kövecses 1995a, b, c).

Az angolban ennek a fogalmi metaforának egy speciális esetét találjuk: ANGER IS A HOT FLUID IN A CONTAINER (A DÜH TARTÁLYBAN LÉVŐ FORRÓ FOLYADÉK). A forró folyadék nyomást gyakorol a tartály falára (vagyis a fogalmi megfelelések alapján az emberi testre). Lakoff és Kövecses például a következő nyelvi metaforikus kifejezéseket találták az angolban erre a fogalmi metaforára (Lakoff–Kövecses 1987):

He was *boiling*.
Sam *exploded*.
She is *seething*.
I was *fuming* for hours.
He was *pissed off*.
After she *let off some steam*, she felt better.

Ahogy Matsuki kimutatta (Matsuki 1995), hasonló fogalmi metafora található a japánban is. A *düh* japán megfelelője *ikari* vagy *hara*. (Az alábbiakban a japán, kínai és wolof példákat angol átírásban adom meg, és a magyaron kívül a szó szerinti angol fordításokat és/vagy megfelelőket is megemlítem, ahogy ez az információ az eredeti, angol nyelvű cikkekben szerepel.)

Ikari ga karada no naka de tagiru.
anger seethes inside the body
(düh *fortyog* a testben)

Ikari ga hara no soko wo guragura saseru.
anger boils the bottom of stomach
(dűhtől *forr* a gyomor alja)

A kínaiban a düh megfelelője *qi* vagy *nu* (King 1989 és Ning Yu 1995). King többek közt a következő példákkal illusztrálja a NYOMÁS ALATT LÉVŐ TARTÁLY metaforát (King 1989):

qi man xiong tang
qi full breast
to have one's breast full of qi
(*tele van* a melle qivel)

qi yong ru shan
qi well up like mountain
one's qi wells up like a mountain
(*qije felszökik, mint a hegy*)

bie yi duzi qi
hold back one stomach qi
to hold back a stomach full of qi
(*visszatartani egy tele gyomor qit*)

bu shi pi qi fa zuo
NEGATIVE make spleen qi start make
to keep in one's spleen qi
(*benttartani* a lép qit)

A magyarban is megtalálható a FORRÓ FOLYADÉK metafora: a forró folyadékot mi is úgy konceptualizáljuk, hogy nyomást hoz létre, feszíti a tartály falát, és végül robbanáshoz vezet.

Fortyogott a dűhtől.
Forr a vére.
Majd *szétvetette* a harag.
Majd *szétrobbant* a dűhtől.

Vannak adataink további nyelvekből-kultúrákból is, ahol nagyon hasonló metafora található. Levy szerint a tahiti kultúrában az emberek a következőt tartják a dűhről: „A tahitiak azt mondják, hogy a dühös ember olyan, mint egy palack. Mikor tele lesz, elkezd kifolyni” (Levy 1973, idézi Solomon 1984: 238).

A forró folyadék metafora a wolofban is megtalálható. Munro megjegyzi, hogy a wolof *bax* szó, amelynek elsődleges jelentése „formni”, rendelkezik a „nagyon dühös” jelentéssel is (Munro 1991).

Az itt bemutatott néhány példa is jól mutatja, hogy a dűhöt és nagyon eltérő nyelvekben-kultúrákban található megfelelőit egy meglehetősen hasonló fogalmi metafora segítségével konceptualizáljuk. (Ugyanakkor persze kultúránként érdekes és fontos eltérések is találhatóak e konceptualizációban, de ezeket itt nem tárgyaljuk. Lásd Kövecses 1995a, b.) Tehát A DÜH NYOMÁS ALATT LÉVŐ TARTÁLY metafora talán felfogható közel univerzálisnak. Felmerül a kérdés: hogyan lehetséges ez? Több válasz képzelhető el. Először, mondhatjuk azt, hogy a fogalmi metaforák nagyfokú hasonlósága véletlen műve. Egyszerűen úgy alakult, hogy

valamilyen ismeretlen okból éppen a NYOMÁS ALATT LÉVŐ TARTÁLY metafora mellett döntöttek a különböző nyelvek beszélői. Másodszor, elképzelhető az is, hogy egy kultúrában kialakult ez a fogalmi metafora, majd pedig átkerült más kultúrákba. A radikálisan eltérő kultúrák egyszerűen „kölcsonózték” ezt a konceptualizációt egy adott forráskultúrából. Végül pedig, a NYOMÁS metafora kialakulása történhetett úgy is, hogy az ezekben az eltérő kultúrákban élő emberek rendelkeznek olyan hasonló vonásokkal, melyek az adott konceptualizációt egy bizonyos irányba terelik. A „bizonyos irány” a NYOMÁS ALATT LÉVŐ TARTÁLY metafora lehet, a közös vonások pedig az emberi test és ennek bizonyos fiziológiai folyamatai. Elképzelhetőnek tartva, hogy valamilyen mértékben az első két lehetőség is szerepet játszik, számomra a harmadik lehetőség tűnik a leginkább meggyőzőnek.

Konkrétabban: arról van itt szó, hogy a düh vonatkozásában az emberi test és ennek fiziológiai folyamatai kultúrától függetlenek, vagyis univerzálisak. A test és fiziológiai folyamatainak hasonlósága motiválhatja hasonló metaforikus konceptualizáció kialakulását. Van-e erre valamiféle nyelvi bizonyítékunk? Úgy tűnik, van, ha megvizsgáljuk azokat a fogalmi metonímiákat, amelyek a dühvel kapcsolatosak. Ezek a testhőmérséklet növekedése, belső nyomás (főleg vérnyomás) kialakulása, és a kettő kombinációjaként az arc és/vagy a nyak pirosodása. Metonimikus jellegüket az adja, hogy a rájuk való utalással magáról a dühről is beszélhetünk. Vagyis a fiziológiai folyamat állhat a düh mint érzelem helyett. Vegyük sorba ezeket a folyamatokat a különböző nyelvekben:

Testhőmérséklet növekedése

Angol (a példák Lakofftól és Kövecsestől valók [Lakoff–Kövecses 1987]):

Don't get *hot under the collar*.

Billy's a *hothead*.

They were having a *heated* argument.

When the cop gave her a ticket, she got all *hot* and bothered.

Kínai (Ning Yu 1995):

Wo qi de lian-shang huo-lala de.

I gas fire-hot

(az arcom *forró* volt a dühtől)

Japán (a példákat Noriko Ikegami és Kyoko Okabe szolgáltatták):

(Watashi-no) atama-ga katto atsuku-natta.

my head get hot

A fejem *forró* lett.

Karera-wa atsui giron-o tatakwasete-ita

they heated argument were having

Felhevült vitát folytattak.

atama o hiyashita hoo ga ii

head cool should

Le kell *hűlnöd*.

Magyar:

forrófejű

felhevült vita

Lehűl egy kicsit.

Tahiti (Levy 1973 nem tartalmaz a testhőmérséklettel kapcsolatos adatokat).

Wolof (az adatok Munrótól származnak [Munro 1991]):

tang
forró
ingerlékeny, összeférhetetlen
Tangal na sama xol.
Felhevítette/felfűtötte a szívemet.
Feldühített.

Belső nyomás

Angol (példák: Lakoff és Kövecses 1987):

Don't get a hernia!
When I found out, I almost *burst a blood vessel*.
He almost *had a hemorrhage*.

Kínai (adatok: King 1989):

qi de naomen chong xue
qi DE brain full blood
(annyi qi je van, hogy az agya *tele van vérrel*)
qi po du pi
break stomach skin
(a qi *átszakítja a gyomor bőrét*)
fei dou qi zha le
lungs all explode LE
(a tüdeje *felrobban a sok qitól*)

Japán (adatok Noriko Ikegamitól és Kyoko Okabétól):

kare no okage de ketsuatsu ga agarippanashi da
he due to blood pressure to keep going up
A vérnyomásom egyre feljebb megy miatt.
sonna ni ikiri tattcha ketsuatsu ga agaru yo
like that get angry blood pressure to go up
Ne légy olyan mérges, *felmegy a vérnyomásod*.
aosuji o tatete okoru
a blue vein to stand to get angry
Elkékül a dühtől/méregtől.

Magyar:

Agyvérzést kap.
Felmegy benne a pumpa.
Fel tudna robbanni.
Kidagadnak a homlokán az erek.
Felment a vérnyomása.
Majd' szét pattantak az erei.

Tahiti (nincsenek adatok).

Wolof (nincsenek adatok).

Az arc és a nyak elvörösödése

Angol

She was *scarlet* with rage.
He *got red* with anger.
He *was flushed* with anger.

Kínai (adatok: King 1989):

ta lian quan hong le yanjing mao huo lai
he face all red LE eyes emit fire come
Arca *elvörösödött*, szeme égett.

qi de lian dou zi le
qi face all purple
(annyi qije van, hogy *ellilul*)

Japán (adatok Noriko Ikegamtól és Kyoko Okabétól):

kare wa makka ni natte okotta
he red to be get angry
Elvörösödött a méregtől.

makka ni natte okoru
red become get angry
vörös lesz válik dühös
dühös lesz

kare wa ikari-de akaku-natta
he with anger got red
ő val/vel düh *vált vörös*
Elvörösödött a dühtől.

Magyar:

Vörös lett a feje.
Lila lett a feje.
Elvörösödött dühében.
Vörös volt, mint a pulyka.

Tahiti (nincsenek adatok).*

Wolof (nincsenek adatok).*

Nézetem szerint ezek azok a metonímiákként nyelvbe kódolt fiziológiai folyamatok, melyek odavezethettek, hogy a különböző nyelveken beszélők hasonló módon – a NYOMÁS ALATT LÉVŐ TARTÁLY metafora formájában – konceptualizálták a dühnek és megfelelőinek a fogalmát. Természetesen ehhez a konceptualizációhoz nagymértékben hozzájárult az is, hogy a kultúrák az emberi testet mint tartályt fogják fel, melyben tipikusan (forró) folyadék van (vér stb.), amely nyomást gyakorol a tartály falára. Ez a fizikai nyomás felel meg metaforikusan annak az erőnek, amely tipikusan kontrollvesztéshez vezet, és amely a dühös embert bizonyos (agresszív) cselekvések végrehajtására készíti.

Az emberi test és a düh során produkált fiziológiai folyamatok ilyen konceptualizálása

---

* Természetesen az óceániai és afrikai színes bőrű emberek esetében nem beszélhetünk szó szerinti elvörösödésről. – A szerk.

szolgálhat alapjául a düh talán közel univerzális metaforikus konceptualizálásának, amely a NYOMÁS ALATT LÉVŐ TARTÁLY fogalmi metaforában nyilvánul meg. További kérdés azonban az, hogy csak a hétköznapi gondolkodásunk szintjén konceptualizált fiziológiai folyamatokról van-e itt szó, vagy olyan folyamatokról, melyek tudományos értelemben is valósak? Levenson és munkatársai kísérletekben mutatták ki (Levenson *et al.* 1992), hogy az amerikaiak és a Nyugat-Szumátrán élő minangkabau törzs tagjai egyforma fiziológiai reakciókat produkálnak, amikor dühösek: többek között emelkedik a hőmérsékletük és növekszik a vérnyomásuk. Levenson és Ekman kísérletei azt igazolják, hogy a metaforikus konceptualizáció feltehetőleg olyan univerzális emberi tapasztalatokon nyugszik, amelyek között jelentős helyet foglalnak el fiziológiai folyamataink – különösen az érzelmeket kifejező fogalmak körében (Levenson–Ekman 1983, 1992).

5. KONKLÚZIÓK

A fentiek alapján tehát úgy tűnik, hogy – a társadalmi konstrukcionizmus nézeteivel ellentétben – az érzelemfogalmak konceptualizálásának vannak univerzális vagy közel univerzális aspektusai is. Ez a kognitív nyelvészeti elképzelés természetesen helyet hagy annak is, hogy az érzelemfogalmak és az érzelmi terminusokkal végzett nyelvi játékok egyszersmind nagymértékben különbözzenek is egymástól az eltérő kultúrákban (lásd például Kövecses 1995a, b). A kognitív nyelvészeti megközelítés egyezik az emocionológiával abban, hogy az érzelemfogalmak nyelvenként-kultúránként mások, de nem követi annak radikális, teljes körű relativizmusát. Az általam helyesnek tartott nézet szerint az érzelemfogalmak (természetesen leginkább azok, amiket „alapérzelmeknek” nevez az irodalom) jelentős testi-fiziológiai alappal vagy motivációval rendelkeznek, melyek e fogalmakban többé-kevésbé univerzális elemeket is létrehozhatnak.

Véleményem szerint az emocionológia konstrukcionista lehetősége nem teljeseedik és nem is teljesezhet ki, mert nem helyez kellő hangsúlyt a metafora „világokat teremtő” képességére. Bár program szinten Harré nagy teret szán a metaforának érzelmi világunk létrehozásában, ez a program valójában csak a kognitív nyelvészetben válik valósággá. Ebben az értelemben a kognitív nyelvész képviseli a „beteljesült” konstrukcionizmust (annak radikális relativizmusa nélkül).

Az emocionológia ezen gyengesége főként abból adódik, hogy az érzelmek tanulmányozását leszűkíti egy-egy gyakori, nem metaforikus érzelemterminus használatának vizsgálatára, ahelyett hogy figyelembe venné az egyes nyelvekben található, a különböző érzelmekkel kapcsolatos szókészletek teljes gazdagságát és ezek fogalmi komplexitását. Az emocionológia és a társadalmi konstrukcionizmus a saját nyelvi-szemantikai programját – melyben osztozik a kognitív nyelvészettel – nem tudja valóra váltani. A kognitív nyelvészet érzelmelfogása integrálni tudja az érzelmekkel kapcsolatos nyelvi gazdagság és komplexitás módszerintézetileg megalapozott vizsgálatát mind a társadalmi-kulturális variációval, mind az emberi testnek a konceptualizációt behatároló (de nem determináló) univerzális hatásával.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Ekman, P.–R. W. Levenson–W. V. Friesen (1983): Autonomic nervous system activity distinguishes among emotions. In *Science*, 221: 1208–1210.
- Gibbs, R. (1994): *The Poetics of Mind*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Györi, G. (Megjelenés alatt): Cultural variation in the conceptualization of emotions: A historical study. In *Speaking of Emotions: Conceptualization and Expression*. A. Athanasiadou és E. Tabakowska szerk. Amsterdam: John Benjamins.

- Harré, R. (1986): An outline of the social constructionist viewpoint. In *The Social Construction of Emotion*. Rom Harré szerk., 2–14. Oxford: Basil Blackwell.
- Johnson, M. (1987): *The Body in the Mind*. Chicago: University of Chicago Press.
- King, B. (1989): *The Conceptual Structure of Emotional Experience in Chinese*. Ph.D.-disszertáció. The Ohio State University.
- Kövecses, Z. (1986): *Metaphors of Anger, Pride, and Love*. Amsterdam: John Benjamins.
- Kövecses, Z. (1988): *The Language of Love*. Lewisburg: Bucknell University Press.
- Kövecses, Z. (1990): *Emotion Concepts*. New York: Springer-Verlag.
- Kövecses, Z. (1991a): A linguist's quest for love. In *Journal of Social and Personal Relationships*, 8: 77–97.
- Kövecses, Z. (1991b): Happiness: a definitional effort. In *Metaphor and Symbolic Activity*, 6: 29–46.
- Kövecses, Z. (1993): Friendship. In *Voices of Friendship. Linguistic Essays in Honor of András T. László*. Kövecses Z. szerk., 131–177. Budapest: ELTE, Amerikanisztika Tanszék.
- Kövecses, Z. (1994): Ordinary language, common sense, and expert theories in the domain of emotion. In *The Status of Common Sense in Psychology*. Jurg Siegfried szerk., 77–97. Norwood: Ablex.
- Kövecses, Z. (1995a): The CONTAINER metaphor of anger in English, Chinese, Japanese and Hungarian. In *From a Metaphorical Point of View*. Zdravko Radman szerk., 117–145. Berlin and New York: Walter de Gruyter.
- Kövecses, Z. (1995b): Anger: Its language, conceptualization, and physiology in the light of cross-cultural evidence. In *Language and the Cognitive Construal of the World*. John R. Taylor és Robert E. MacLauri szerk., 181–196. Berlin and New York: Mouton de Gruyter.
- Kövecses, Z. (1995c): Metaphor and the folk understanding of anger. In *Everyday Conceptions of Emotion*. James A. Russell, José-Miguel Fernández-Dols, Antony S. R. Manstead és J. C. Wellenkamp szerk., 49–71. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers.
- Kövecses, Z. (1995d): American friendship and the scope of metaphor. In *Cognitive Linguistics*, 6(4): 315–346.
- Kövecses, Z. (Megjelenés alatt): Are there any emotion-specific metaphors? In *Speaking of Emotions: Conceptualization and Expression*. A. Athanasiadou és E. Tabakowska szerk. Amsterdam: John Benjamins.
- Lakoff, G. (1987): *Women, Fire, and Dangerous Things*. Chicago: University of Chicago Press.
- Lakoff, G. (1993): The contemporary theory of metaphor. In *Metaphor and Thought*. Második kiadás. A. Ortony szerk., 202–251. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lakoff, G.–M. Johnson (1980): *Metaphors We Live By*. Chicago: University of Chicago Press.
- Lakoff, G.–Kövecses, Z. (1987): The cognitive model of anger in American English. In *Cultural Models in Language and Thought*. Dorothy Holland és Naomi Quinn szerk., 195–221. Cambridge: Cambridge University Press.
- Levenson, R.W.–P. Ekman–K. Heider–W. V. Friesen (1992): Emotion and autonomic nervous system activity in the Minangkabau of West Sumatra. In *Journal of Personality and Social Psychology*, 62: 972–988.
- Levy, R.I. (1973): *Tahitians: Mind and Experience in the Society Islands*. Chicago: University of Chicago Press.
- Matsuki, K. (1995): Metaphors of anger in Japanese. In *Language and the Cognitive Construal of the World*. John R. Taylor és Robert E. MacLauri szerk., 137–151. Berlin and New York: Mouton de Gruyter.
- Munro, P. (1991): *ANGER IS HEAT: Some data for a crosslinguistic survey*. UCLA, Nyelvészeti Tanszék. Kézirat.
- Ning Yu (1995): Metaphorical expressions of anger and happiness in English and Chinese. In *Metaphor and Symbolic Activity*, 10(2): 9–92.
- Parrott, G.W. (1995): The heart and the head. Everyday conceptions of being emotional. In *Everyday Conceptions of Emotion*. James A. Russell, José-Miguel Fernández-Dols, Antony S. R. Manstead és J. C. Wellenkamp szerk., 73–84. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers.
- Reddy, M. (1993[1979]): The „conduit” metaphor. In *Metaphor and Thought*. Andrew Ortony szerk. Első és második kiadás. Cambridge: Cambridge University Press.
- Rigotti, F. (1995): The house as metaphor. In *From a Metaphorical Point of View*. Zdravko Radman szerk., 419–445. Berlin and New York: Walter de Gruyter.
- Solomon, R. (1984): Getting angry: the Jamesian theory of emotion in anthropology. In *Culture Theory*. R. A. Shweder és R. A. LeVine szerk., 238–254. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sternberg, R. (1990): *Metaphors of Mind*. Cambridge: Cambridge University Press.